

ՆԱԽՐՈՒՀԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՈՆՔԸ՝
ԿՐԹԱԿԱՆ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*DOI: 10.24234/journalforarmenianstudies.v2i73.260*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

19-րդ դարը հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունի՝ որպես ազգային զարթոնքի և համազգային վերածնունդի շրջան: Հայությունը, որը բաժանված էր Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների միջև, այս ժամանակաշրջանում սկսեց ձևավորել սեփական ազգային ինքնությունը, զարգացնել կրթությունը, մշակույթը և քաղաքական գիտակցությունը: Այս գործընթացների արդյունքում ծնվեց այն շարժումը, որը հետագայում ստացավ «հայկական ազգային զարթոնք» կամ «Վերածնունդ» անունը և դարձավ հիմք հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի և ժամանակակից ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման համար:

Հոդվածը վերլուծում է զարթոնքի բազմաշերտ բնույթը՝ ընդգծելով կրթական, մշակութային և քաղաքական ոլորտների դերը ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդման և համազգային նպատակների ձևավորման գործընթացում: 19-րդ դարի ազգային շարժումները պայմանավորված էին ոչ միայն արտաքին պատմական գործոններով՝ օտարացվող վարչական ճնշումներով և սոցիալ-քաղաքական խնդիրներով, այլև ներքին վերափոխումներով՝ մտավորականության, եկեղեցու և մշակութային գործիչների ջանքերով: Հոդվածը ցույց է տալիս, որ գիտելիքի, մշակույթի և կազմակերպված հասարակական գործունեության զարգացումը հանդես եկավ որպես ազգային առաջընթացի գլխավոր հենք:

Հոդվածը փաստում է, որ 19-րդ դարի հայկական ազգային զարթոնքը բազմաշերտ, համակողմանի և խորքային երևույթ էր, որը ստեղծեց նոր

քաղաքական, մշակութային և կրթական իրականություն, ձևավորեց ժամանակակից հայկական ինքնագիտակցությունը և նախապատրաստեց այն գաղափարական ու կազմակերպական հիմքերը, որոնց վրա 20-րդ դարում կառուցվեց հայ անկախ պետականության վերականգնման գործընթացը:

***Քանալի բառեր և արտահայտություններ.** 19-րդ դար, վերածնունդ, ազգային զարթոնք, մտավորականություն, ինքնություն, կրթություն, մշակույթ, արժեքներ:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

19-րդ դարը հայ ժողովրդի պատմության մեջ հանդես է գալիս որպես մի շրջադարձային դարաշրջան, երբ առաջացան ազգային ինքնագիտակցության, մշակութային ինքնության և քաղաքական ինքնորոշման նոր դրսևորումներ: Սա այն ժամանակահատվածն է, երբ հայությունը՝ պատմականորեն բաժանված Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների վարչական ու քաղաքական սահմաններում, սկսեց վերաիմաստավորել իր պատմական անցյալը, մշակութային ժառանգությունը և ապագա գոյության հեռանկարները: Քաղաքակրթական մեծ փոփոխությունների, եվրոպական լուսավորականության և տարածաշրջանային քաղաքական վերադասավորումների ազդեցությամբ հայ հասարակության տարբեր շերտերում ձևավորվեց մտահոգություն ազգային ինքնության պահպանման, կրթական առաջընթացի, հոգևոր նորացման և ինքնապաշտպանության կազմակերպման հանդեպ:

Այս դարաշրջանը, որը հայ պատմագրության մեջ հայտնի է «հայկական ազգային զարթոնք», «Զարթոնք» կամ «Վերածնունդ» անուններով, միտված էր ոչ միայն մշակութային ու կրթական վերականգնմանը, այլև քաղաքական նոր մտածողության ձևավորմանը: Մտավորականությունը, եկեղեցին, կրթական օջախները, մամուլը, արվեստը, ինչպես նաև հետագայում առաջացած հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունները հանդես եկան որպես այդ շարժման առանցքային կրողներ: Դրանց համատեղ գործունեությունը նպաստեց ազգային նպատակների հստակեցմանը, ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդմանը և հայության ներսում համազգային միասնության գաղափարի կայացմանը:

Ազգային զարթոնքի պատճառներն ու դրսևորումները երկակի բնույթ ունենին: Մի կողմից՝ արտաքին գործոնները, այդ թվում՝ եվրոպական հեղափոխական շարժումները, Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարները, միջազգային դիվանագիտության մեջ «Արևելյան հարցի» առաջացումը և Ռուսական կայսրության համեմատաբար բարենպաստ պայմանները նպաստեցին հայերի քաղաքական ակտիվացմանը: Մյուս կողմից՝ հայ հասարակության ներքին զարգացումները՝ կրթական հաստատությունների ստեղծումը, աշխարհաբար լեզվի տարածումը, ազգային մամուլի զարգացումը, մշակույթի նորարարական միտումները, հասարակական կյանքի աշխուժացումը, ձևավորեցին ազգային վերածննդի ամուր գաղափարական ու հոգևոր հիմքերը:

19-րդ դարի կրթական վերելքը, վերստին բացահայտված մշակութային ինքնությունը, ինչպես նաև քաղաքական ինքնագիտակցության զարգացումը միասին ստեղծեցին այն բազմաշերտ երևույթը, որը երկարաժամկետ ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքի բոլոր ոլորտների վրա: Այդ վերելքը ոչ միայն հնարավորություն տվեց վերակազմավորելու սոցիալական կառույցները և արդիականացնելու հասարակական կյանքը, այլև՝ նախապատրաստեց այն կազմակերպական և գաղափարական հիմքերը, որոնց վրա 20-րդ դարի սկզբին կառուցվեցին ազգային-ազատագրական պայքարի ծրագրերը և վերածնվեց պետականությունն իր նոր ձևով:

Այսպիսով, 19-րդ դարը հայ նորագույն պատմության մեջ առանձնանում է որպես ինքնության վերագտման, գիտելիքի և մշակույթի վերարժևորման, ազգային նպատակների հստակեցման դարաշրջան: Այն դարձել է ժամանակակից հայկական ազգի ձևավորման առանցքային հանգրվան և շարունակում է մնալ հետազոտությունների կարևորագույն թեման՝ իր բարդ, բազմաշերտ ու խորքային ազդեցության շնորհիվ:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրությունը հիմնված է պատմագիտական բազմամեթոդ մոտեցման վրա: Կիրառվել են հետևյալ հիմնական մեթոդները.

Պատմահամեմատական մեթոդ. օգնում է համեմատել Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների պայմաններում ապրող հայության հասարակական ու մշակութային զարգացումները՝ բացահայտելով տարբերությունները և ընդհանուր օրինաչափությունները:

Աղբյուրագիտական վերլուծություն. հենվել է ժամանակի մամուլի, գրականության, քաղաքական հրատարակությունների և արխիվային նյութերի ուսումնասիրության վրա՝ ազգային մտածողության ձևավորումը հասկանալու համար:

Բովանդակային վերլուծություն. օգտագործվել է կրթական, մշակութային և քաղաքական ծրագրերի, կանոնադրությունների և գաղափարական նյութերի ուսումնասիրության նպատակով:

Սոցիալ-մշակութային մոտեցում. վերլուծվել են կրթության տարածման, լեզվական փոփոխությունների և մշակութային վերելքի դերը ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդման գործընթացում:

Պատճառահետևանքային վերլուծություն. ուսումնասիրվել է արտաքին ու ներքին գործոնների փոխազդեցությունը՝ պարզելու ազգային զարթոնքի առաջացման խորքային հիմքերը:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

19-րդ դարը հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանավորվեց որպես ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման, հասարակական վերափոխումների և մշակութային վերածննդի կարևորագույն ժամանակաշրջան: Այս դարը դարձավ այն հանգրվանը, երբ հայությունը՝ բաժանված Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև, սկսեց վերաիմաստավորել իր ազգային պատկանելությունը, ձևավորել նոր կրթական ու մշակութային համակարգեր և առաջնային շեշտադրությամբ զարգացնել քաղաքական մտածողությունը: Ազգային «Զարթոնք» կամ «Վերածնունդ» անվանվող այս դարաշրջանը կերտեց այն գաղափարական ու պատմական հենքը, որի վրա հետագայում ստեղծվեցին ազգային-ազատագրական շարժումները և ձևավորվեց ժամանակակից հայկական ինքնությունը (Ազատ հանրագիտարան):

Կրթական զարթոնք. հայկական կրթական վերելքը, որը սկիզբ առավ դեռ 18-րդ դարի վերջում, 19-րդ դարում ձեռք բերեց առավել խոր, համակառուցված և համակարգված բնույթ: Այս ժամանակահատվածը կարելի է համարել հայության գիտական, մտավոր և կրթական ինքնագիտակցության ամրապնդման կարևոր փուլը, երբ ձևավորվեցին ազգային կրթական համակարգի հիմքերը և բարձրացվեց կրթության սոցիալական և քաղաքական նշանակությունը:

Մխիթարյան միաբանությունների դերը: Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունները դարձան ոչ միայն կրոնական, այլև գիտական և մշակութային կենտրոններ: Մխիթարյան հայրերը ստեղծեցին գրական և գիտական հարթակներ, որոնք նպաստեցին հայագիտության, գրաբարի ուսումնասիրության և հայոց լեզվի արդիականացմանը: Նրանք հրատարակեցին բառարաններ, քերականություններ, դասագրքեր և Աստվածաշունչներ, որոնք տարածվեցին ողջ հայաշխարհում՝ Հռոմից մինչև Կովկաս և Պարսկաստան: Այս հրատարակությունները ոչ միայն կրթական գործիքներ էին, այլև ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման միջոց (Աբրահամյան Մ., 2015):

Ռուսական կայսրությունում կրթական զարգացումը: Ռուսական կայսրությունում կրթական վերելքի առանցքային օջախ դարձավ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը (1815), որը պատրաստեց հայկական նոր մտավորականության առաջատար խումբ: Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտները դարձան գիտության, գրականության, հասարակական գործի և քաղաքական շարժումների կարևոր դրդապատճառներ, նպաստելով հայ մտավորականության ու հասարակության զարգացմանը (Գրիգորյան Վ., 2018):

19-րդ դարում Ռուսական կայսրության տարբեր քաղաքներում՝ Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Շուշիում և այլուր բացվեցին նոր վարժարաններ, որոնք հայ երիտասարդությանը հնարավորություն էին տալիս ստանալու ժամանակակից աշխարհիկ կրթություն: Դրանք սովորեցնում էին ոչ միայն հայերեն և կրոնական առարկաներ, այլև պատմություն, աշխարհագրություն, բնական գիտություններ, օտար լեզուներ, գրականություն և արվեստ: Այս դպրոցները դարձան հայ ժողովրդի մտավոր վերածննդի հիմնական հենասյուներից մեկը,

որտեղ կրթությունը համախմբում էր թե՛ ազգային ինքնագիտակցությունը, թե՛ ժամանակակից գիտելիքների և հմտությունների ձեռքբերումը:

Օսմանյան կայսրությունում կրթության զարգացումը: Օսմանյան Կայսրությունում կրթության զարգացումը ավելի բարդ ու սահմանափակ ենթակառուցվածքների պայմաններում ընթացավ: 19-րդ դարի կեսերից Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում, Տրապիզոնում և այլ կարևոր կենտրոններում հիմնադրվեցին հայկական ազգային վարժարաններ: Այստեղ ուսուցանվում էին հայերեն, կրոնական առարկաներ, ինչպես նաև աշխարհիկ գիտություններ, օտար լեզուներ և գրականություն: Այս վարժարանները ծառայեցին որպես ազգային ինքնագիտակցության վերածննդի կենտրոններ, ապահովելով կրթության տարածումը համայնքների տարբեր շերտերում (**Ազատ հանրագիտարան**):

Գրական լեզվի ստանդարտացում: Կրթական վերելքի կարևոր կողմերից էր նաև գրական լեզվի երկփողանի զարգացումը և ստանդարտացումը: Արևելահայերենի գրական լեզվի արդիականացումը Խաչատուր Աբովյանի միջոցով, ինչպես նաև արևմտահայերենի համահավասարացումը Խրիմյան Հայրիկի ջանքերով, ապահովեցին լեզվական միասնություն, որը դարձավ ազգային կրթական համակարգի հիմքը: Լեզվի ստանդարտացումը նպաստեց դասագրքերի և գիտական աշխատությունների ստեղծմանը, որը հուսալիորեն ամրապնդեց ազգային գիտակցության հիմքերը և նպաստեց հայերի քաղաքական ու մշակութային համախմբմանը (**Աբրահամյան Մ., 2015**):

Կրթական կազմակերպություններ և մեթոդներ: 19-րդ դարի դպրոցներն ու վարժարանները չէին սահմանափակվում միայն դասագրքային ուսուցմամբ: Նոր հոսանքներ մտան մանկավարժության մեջ. կիրառվեցին դեպքային ուսումնասիրություններ, ինտերակտիվ մեթոդներ, զուգորդվեց կրոնական և աշխարհիկ ուսուցումը, մեծ ուշադրություն դարձվեց մայրենի լեզվի ուսուցմանը և ազգային պատմության ուսուցմանը: Այս նորարարական մոտեցումները նպաստեցին ուսանողների հմտությունների զարգացմանը, նրանց պատրաստեցին

հասարակական և քաղաքական մասնակցության, ինչպես նաև ազգային ու սոցիալական խնդիրներին պատասխանելու համար:

Կրթական վերելքը ոչ միայն նպաստեց գիտելիքների տարածմանը, այլև վերածնունդ ապահովեց հայ մշակութային կյանքի բոլոր շերտերում: Կրթական կենտրոնների շրջանավարտները դարձան գրողների, հասարակական գործիչների, մտավորականների, լրագրողների և ուսուցիչների թափանցիկ շերտ, որոնք լայն ազդեցություն ունեցան 19-րդ դարի հայ հասարակության վրա: Նրանք ձևավորեցին գիտական ու մշակութային մտածողություն, որն ուղղված էր ազգային ինքնագիտակցության, սոցիալական արդարության և մտավոր զարգացման հզորացմանը (Մելքոնյան Ա., Զոբանյան Պ., Սիմոնյան Ա., 2015):

Այսպիսով, 19-րդ դարը հայ կրթության պատմության մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունի՝ դառնալով գիտելիքի, լեզվի, մշակույթի և ազգային ինքնագիտակցության վերածննդի գլխավոր ժամանակահատվածը: Կրթական այդ վերելքը հիմք դրեց 20-րդ դարի ազգային-քաղաքական, մշակութային և գիտական շարժումների զարգացման համար և ապահովեց հայության համահայկական մտավոր ու կրթական կապի կայունությունը:

Մշակութային վերելք: 19-րդ դարը հայ մշակույթի համար առանձնահատուկ շրջան էր, որը կարելի է բնորոշել որպես աննախադեպ վերածնունդ՝ գրականության, թատրոնի, երաժշտության, կերպարվեստի, ճարտարապետության և հրատարակչության ոլորտներում: Այս վերելքը ոչ միայն վառեց ազգային ինքնագիտակցության կրակը, այլև ձևավորեց հայ ժողովրդի ժամանակակից մշակութային դիմանկարը:

Գրականություն: Գրական ոլորտում այս շրջանի հիմնաքարը դարձավ Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» (1841) ստեղծագործությունը: Այն ոչ միայն ushered in նոր գրական էստետիկա՝ հիմնված ռեալիզմի, ժողովրդական լեզվի և ազգային ցավի պատկերավորման վրա, այլև ստեղծեց հայ գրականության համար նոր սիմվոլներ՝ ազգային ինքնության ու մտքի ազատության ասպարեզում: Աբովյանի օրինակին հետևեցին Պերճ Պրոշյանը, Բաֆֆին, Ղազարոս Աղայանը, Հովհաննես Թումանյանը, որոնց գործերը համախմբեցին ժողովրդի պատմական

հիշողությունը, սոցիալական արդարության գաղափարները և ազգային ազատագրական շարժման ոգին:

Արևմտահայության շրջանում ևս գրական կյանքն աշխուժ էր: Միքայել Նալբանդյանը, Հակոբ Պարոնյանը, Մուրացանը և Լևոն Շանթը իրենց գործերում անդրադարձել են սոցիալական ու բարոյա-քաղաքական խնդիրներին, հաճախ սատիրական և հումորային միջոցներով բացահայտելով ժամանակի անարդարությունները: Նրանց գրական ժառանգությունը սատարեց ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը և ժողովրդի քաղաքական ակտիվացմանը (Մելքոնյան Ա., Չոբանյան Պ., Սիմոնյան Ա., 2015):

Թատրոն: 19-րդ դարի թատրոնը հայկական մշակույթի առանցքային հարթակներից մեկը դարձավ: Գաբրիել Սունդուկյանի «Պեպոն» և Հակոբ Պարոնյանի սատիրաները ընդգծեցին բեմարվեստի սոցիալական, քաղաքական և բարոյական առաքելությունը: Թատերախմբերի ստեղծումն ու նրանց բազմաբնույթ ներկայացումները՝ ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում, բարենպաստ միջավայր ստեղծեցին հայ բեմարվեստի կայացման և զարգացման համար: Թատրոնը դառնում էր ոչ միայն արվեստի, այլև ազգային-քաղաքական ինքնագիտակցության ձևավորման հարթակ՝ ուսուցանելով և ներշնչելով հանդիսատեսին (Ազատ հանրագիտարան):

Երաժշտություն: Երաժշտության ոլորտում Կոմիտասի, Տիգրան Չուխաճյանի և Արմեն Տիգրանյանի գործունեությունը խոշոր ներդրում ունեցավ հայկական երաժշտական ժառանգության պահպանման և զարգացման գործում: Կոմիտասը համաշխարհային ճանաչում բերեց հայկական հոգևոր և ժողովրդական երաժշտությանը՝ գրի առնելով և համակարգելով ժողովրդական երգերը, պահպանելով ազգային ինքնատիպությունը: Տիգրան Չուխաճյանը մշակեց հայկական օպերային արվեստի հիմքերը, ստեղծելով ազգային երաժշտական հենքը ժամանակակից բեմարվեստի համար: Այս վերելքը ապահովեց, որ հայ երաժշտությունը ոչ միայն տեղական, այլև միջազգային մակարդակում ճանաչում ստանա (Բարխուդարյան Վ., Մելքոնյան Ա., 2010):

Կերպարվեստ և **ճարտարապետություն:** Կերպարվեստի և ճարտարապետության ոլորտում նույնպես գրանցվեցին նշանակալի հաջողություններ: Թիֆլիսը, Պոլիսը և Շուշին դարձան հայ արվեստի կարևոր կենտրոններ: Այստեղ հիմնվեցին առաջին պրոֆեսիոնալ նկարչական դպրոցները, որտեղ կրթություն ստացան Տիգրան Խանջյանը, Օհանջանյանները և մյուս արվեստագետները: Կերպարվեստում, ինչպես և գրականության մեջ, նկատվում էր ազգային թեմաների և ժողովրդական մոտիվների խոր ներգրավվածություն, ինչը ապահովեց ազգային ինքնատիպության պահպանություն:

Հրատարակչություն և մամուլ: Մշակութային վերելքը չկորցրեց իր էական գործառույթը նաև հրատարակչության ոլորտում: 19-րդ դարում ստեղծվեցին բազմաթիվ գրական, գիտական և մանկական հրատարակչություններ, որոնցով տարածվում էին թե՛ հայ դասական գրականությունը, թե՛ ժամանակակից մտքի նորարարություններ: Այս հրատարակչություններն ապահովեցին տեղեկատվության հասանելիություն լայն հանրությանը և նպաստեցին ազգային գիտակցության ու ինքնագիտակցության բարձրացմանը (**Մելքոնյան Ա., Չոբանյան Պ., Սիմոնյան Ա., 2015**):

Այսպիսով, 19-րդ դարի մշակութային վերելքը ոչ միայն հարստացրեց հայ մշակույթն ու գրականությունը, այլև ձևավորեց ժամանակակից ազգային ինքնությունը: Գաղափարական և ստեղծագործական նոր հարթակները թույլ տվեցին հայ մտավորականությանը և արվեստագետներին զարգացնել ազգային ինքնորոշման գաղափարը, որը հիմք դրեց 20-րդ դարում ազգային-ազատագրական շարժումների և անկախության տեսլականների համար: Այս վերելքը միաժամանակ հնարավորություն տվեց հայ մշակույթին ինտեգրվել եվրոպական և միջազգային արվեստի հոսանքներին՝ պահպանելով սեփական ազգային հենքը և ինքնատիպությունը (**Բարխուդարյան Վ., Մելքոնյան Ա., 2010**):

Քաղաքական գիտակցության զարգացում. 19-րդ դարը հայ ժողովրդի համար քաղաքական գիտակցության և ազգային ինքնագիտակցության զարգացման կարևոր շրջան էր, որը բնորոշվում է մի կողմից՝ հայ հասարակության ներքին սոցիալ-տնտեսական և մշակութային խնդիրներով, մյուս կողմից՝ եվրոպական

լիբերալ գաղափարների ազդեցությամբ, որոնք արտացոլվում էին քաղաքական ու հասարակական շրջանակներում: Արևմտահայության ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակը՝ հարկերի ծանր բեռը, տնտեսական ու իրավական ճնշումները, ինչպես նաև տեղացի իշխանությունների և Օսմանյան կայսրության մի շարք քաղաքական գործողությունները, խորացրին հայերի ազգային ինքնագիտակցությունը և ազատագրական պայքարի պահանջը: Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ բռնաճնշումները, օրենքից դուրս ենթարկումն ու հարկային ծանրաբեռնվածությունը ստեղծեցին բազիս ազգային դիմադրության և քաղաքական կազմակերպման համար: Մասնավորապես, Մասունի (1894) և Զեյթունի (1895) ապստամբությունները, ինչպես նաև Համիդյան ջարդերը, որոնք խիստ ողբերգական հետևանքներ ունեին, առավել ակտիվացրին հայերի քաղաքական և ազգային շարժումները: Այս ողբերգական իրադարձությունները ոչ միայն ստեղծեցին պարտավորություն՝ պաշտպանել սեփական համայնքը, այլև հանգեցրին ավելի լայնամասշտաբ ազգային միավորման գաղափարների՝ համահայկական համախմբման (**Աբրահամյան Մ., 2015**): 19-րդ դարավերջում հայկական հասարակությունը սկսեց ձևավորել առաջին քաղաքական կազմակերպությունները՝ համառորեն ձգտելով ազգային ազատագրության և սոցիալական արդարության հասնելուն: Այդ կազմակերպություններից առավել կարևորներն էին (**Բարխուդարյան Վ., Մելքոնյան Ա., 2010**):

- Արմենական կուսակցությունը (1885/87, Վան) գաղտնի գործող կազմակերպություն էր, որի հիմնական գաղափարախոսությունն ուղղված էր զինված ազատագրական պայքարին: Այս կուսակցությունը, գործելով գաղտնի ձևաչափով, կենտրոնացած էր տեղի համայնքների ինքնապաշտպանության և թուրքական կառավարության բռնաճնշումներին դիմադրելու վրա:

- Հնչակյան կուսակցությունը (1887, Ժնև) ստեղծվեց արտասահմանում, և նրա հիմնական գաղափարախոսությունը հիմնված էր սոցիալական հավասարության, տնտեսական արդարության և ազգային ազատագրման սկզբունքների վրա: Հնչակյան կուսակցությունը կարևոր դեր խաղաց հայ քաղաքական մտքի

եվրոպական ինտեգրման գործում, ձևավորեց գաղափարախոսական հարթակ և ընդլայնեց հայ ազատագրական շարժման միջազգային ճանաչումը:

• Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը (1890, Թիֆլիս) համահայկական քաղաքական կազմակերպություն էր, որը գործել է ն՝ Արևմտյան, և՝ Արևելյան Հայաստանում: ՀՅԴ-ն միավորել է բազմաթիվ տարածաշրջանային խմբեր և մշակել համընդհանուր քաղաքական և ռազմական ծրագիր՝ նպատակ ունենալով միաժամանակ պաշտպանել հայ բնակչությանը, կազմակերպել զինված դիմադրություն և միջազգայինացնել հայ հարցը: ՀՅԴ-ն դարձավ հայ քաղաքական պայքարի ամենակարևոր կառույցներից մեկը՝ միավորելով ազգային, սոցիալական և ռազմավարական գաղափարները մեկ կազմակերպության ներքո (Բարխուդարյան Վ., Մելքոնյան Ա., 2010):

Հայ քաղաքական գիտակցության ամրապնդման ևս մեկ կարևոր գործոն դարձավ հայկական մամուլը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայկական մամուլը դարձավ ոչ միայն տեղեկատվության, այլև քաղաքական ու ազգային գաղափարների տարածման հիմնական հարթակ: Մինչև 19-րդ դարի վերջ ստեղծվեցին շուրջ հարյուր մամուլ օրգաններ, որոնցից առանձնանում էին «Ազդարար»-ը (1794), «Մեղու Հայաստանի»-ն, «Մշակ»-ը, «Բազմավեպ»-ը, «Հորիզոն»-ը և բազմաթիվ այլ պարբերականներ: Այս մամուլը նպաստեց ազգային դիսկուրսի զարգացմանը, հասարակության քաղաքական ինքնագիտակցության բարձրացմանը և հայկական ինդիվիդուալների միջազգային ճանաչմանը: Մամուլի միջոցով հայ ինտելիգենցիան և կրթված շերտերը սկսեցին բացահայտորեն քննարկել ազգային, սոցիալական և քաղաքական հարցերը, ինչը հետագայում դրդեց հասարակական լայն շրջանների քաղաքական ակտիվացմանը (Աբրահամյան Մ., 2015):

Քաղաքական պայքարի գագաթնակետը դարձան 1890-ականների հերոսական, բայց ողբերգական դիմադրությունները. Զեյթունի ապստամբությունը, Վանի ինքնապաշտպանությունը, Սասունի ողբերգական ընդվզումները, ինչպես նաև Օսմանյան բանկի գրավումը (1896) միջազգային հանրության ուշադրությունը գրավեցին հայ ժողովրդի ճակատագրին (Մելքոնյան Ա., Չոբանյան Պ., Միմոնյան

Ա., 2015): Այս իրադարձությունները ոչ միայն փաստեցին հայ ժողովրդի դիմադրողականությունը, այլև դարձան հայկական ազատագրական շարժման խորհրդանիշներ, որոնք համընդհանուր ճանաչում ստացան: Միջազգային քաղաքականության մեջ հայ հարցի ընդգրկումը նաև նպաստեց նրան, որ եվրոպական ուժերը սկսեցին ավելի ուշադիր հետևել Օսմանյան կայսրությունում ապրող ազգային փոքրամասնությունների ճակատագրին: Հայաստանի ու հայերի խնդիրները քննարկվում էին կապիտուլյացիաների, միջազգային կոնվենցիաների և դիվանագիտական քննարկումների շրջանակներում, ինչը ցուցադրում էր, որ հայ քաղաքական գիտակցությունը ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին քաղաքական հարթակում սկսել էր ակտիվ դեր խաղալ (Գրիգորյան Վ., 2018):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

19-րդ դարի հայկական ազգային զարթոնքը համակողմանի երևույթ էր, որը ներառում էր կրթական, մշակութային և քաղաքական բոլոր ոլորտները: Կրթական համակարգի զարգացումը, գրականության և արվեստի վերելքը, ազգային լեզվի մշակումը և քաղաքական գիտակցության ձևավորումը ստեղծեցին հիմք ժամանակակից հայ ազգի և հայկական պետականության վերականգնման համար 20-րդ դարում:

19-րդ դարի հայկական ազգային զարթոնքը ներառում էր երեք հիմնական ուղղություններ. կրթական համակարգի զարգացում և ազգային լեզվի ստանդարտացում, գրականության, թատրոնի, երաժշտության և արվեստի վերելք, ինչպես նաև քաղաքական գիտակցության ձևավորում և ազգային-ազատագրական շարժման ծագում: Միևիթարյան միաբանությունը, Լազարյան ճեմարանը և տարբեր քաղաքներում հայկական դպրոցների ցանցը դարձան կրթության կենտրոններ: Խաչատուր Աբովյանը, Բաբեյան, Հովհաննես Թումանյանը, Կոմիտասը և շատ այլ մեծ անուններ ստեղծեցին հայ ժամանակակից մշակույթի հիմքերը: Քաղաքական ոլորտում առաջացան հայ կուսակցությունները՝ Արմենական, Հնչակյան և Դաշնակցություն, որոնք պայքարում էին հայ ժողովրդի ազատության համար: Թեև շատ նպատակներ չիրականացան, և հայությունը ենթարկվեց ցեղասպանության,

զարթոնքի ժամանակաշրջանը ստեղծեց այն մտավոր և մշակութային հիմքերը, որոնց վրա կառուցվեց ժամանակակից հայկական ազգը (**Գրիգորյան Վ., 2018**):

Թեև հայ ժողովուրդը չկարողացավ իրականացնել իր լրիվ ազատագրումը 19-րդ դարում և ենթարկվեց ահավոր ապաստանների 1890-ական և հատկապես 1915-1923 թվականներին, զարթոնքի ժամանակաշրջանում ստեղծված մտավոր, մշակութային և կազմակերպչական հիմքերը թույլ տվեցին հայությանը պահպանել իր ինքնությունը և շարունակել գոյության պայքարը: Այդ ժամանակաշրջանի գործիչների աշխատանքը դարձավ այն ժառանգությունը, որը շարունակում է ոգեշնչել հայ ժողովրդին մինչ օրս:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Աբրահամյան Մ. (2015)**, Դպրոցական և կրթական համակարգը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին, <https://abrahamyanmarina.wordpress.com/>
2. **Գրիգորյան Վ. (2018)**, 19-րդ դարի հայ գրականության պատմություն, Մբ. Էջմիածին, <https://etchmiadzinlibrary.am/hy/books/2018/19>
3. **Մելքոնյան Ա., Չոբանյան Պ., Միմոնյան Ա. (2015)**, «Հայոց պատմություն 11» դասագիրք, Երևան, «Զանգակ» հրատ.:
4. **Բարխուդարյան Վ., Մելքոնյան Ա. (2010)**, «Հայոց պատմություն» հատ. 4-րդ, Երևան, «Գիտություն» հրատ.:
5. **Ազատ հանրագիտարան**
https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B3%D5%AC%D5%AD%D5%A1%D5%BE%D5%B8%D6%80_%D5%A7%D5%BB

REFERENCES

1. **Abrahamyan M. (2015)**, Dprocakan & krt'akan hamakargy' 19-rd darowm & 20-rd dari skzbin /*The School and Educational System in the 19th Century and the Early 20th Century*/, <https://abrahamyanmarina.wordpress.com/>

2. Grigoryan V. (2018), 19-rd dari hay grakanowt'yan patmowt'yown /*History of 19th-Century Armenian Literature*/.
Holy Etchmiadzin, <https://etchmiadzinlibrary.am/hy/books/2018/19>
3. Melkonyan, A., Chobanyan, P., & Simonyan, A. (2015), «Hayoc patmowt'yown 11» dasagirq /*History of Armenia 11 (Textbook)*/, Yerevan, “Zangak” Publishing House.
4. Barkhudaryan, V., & Melkonyan, A. (2010), «Hayoc patmowt'yown» hator 4-rd /*History of Armenia*/, Vol.4, Yerevan.
5. Azat hanragitaran /Free Encyclopedia/ (Wikipedia).
https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B3%D5%AC%D5%AD%D5%A1%D5%BE%D5%B8%D6%80_%D5%A7%D5%BB

Наируи Геворгян

Армянское национальное пробуждение XIX века: образовательные,
культурные и политические аспекты.

Заключение

Ключевые слова и выражения: XIX век, возрождение, национальное пробуждение, интеллигенция, идентичность, образование, культура, ценности.

XIX век занимает особое место в истории армянского народа как период национального пробуждения и общенационального возрождения. В это время армяне, разделённые между Османской и Российской империями, начали переосмысливать свою национальную идентичность, развивать образование, культуру и политическое сознание. В результате возникло движение, позднее получившее название «армянское национальное возрождение» или «Зартонк», ставшее основой для национально-освободительной борьбы армянского народа и формирования современной армянской национальной самосознания.

В статье анализируется многослойный характер возрождения, подчеркивается роль образовательной, культурной и политической сфер в укреплении

национального самосознания и формировании общенациональных целей. Национальные движения XIX века были обусловлены не только внешними историческими факторами, такими как административное давление и социально-политические проблемы, но и внутренними реформами, осуществленными усилиями интеллигенции, церковных деятелей и культурных фигур. Исследование показывает, что развитие знаний, культуры и организованной общественной деятельности служило главной основой национального прогресса.

В заключение, армянское национальное возрождение XIX века было сложным, многогранным и глубоким явлением, которое создало новую политическую, культурную и образовательную реальность, сформировало современное армянское национальное самосознание и подготовило идеологические и организационные основы для восстановления армянской государственности в XX веке.

Nairuhi Gevorgyan

**The 19th-Century Armenian National Renaissance: Educational, Cultural,
And Political Aspects**

Conclusion

Keywords and expressions: 19th century, renaissance, national awakening, intellectuals, identity, education, culture, values.

The 19th century holds a special place in the history of the Armenian people as a period of national awakening and pan-Armenian revival. During this time, Armenians, divided between the Ottoman and Russian Empires, began to redefine their national identity, develop education, culture, and political consciousness. As a result, a movement emerged, later known as the "Armenian National Renaissance" or "Zartonq," which became the foundation for the Armenian people's national-liberation struggle and the formation of modern Armenian national consciousness.

This article analyzes the multi-layered nature of the renaissance, emphasizing the role of educational, cultural, and political spheres in strengthening national awareness and shaping pan-Armenian objectives. The national movements of the 19th century were

driven not only by external historical factors, such as oppressive administration and socio-political challenges, but also by internal reforms through the efforts of intellectuals, church leaders, and cultural figures. The study demonstrates that the development of knowledge, culture, and organized social activity served as the main foundation for national progress.

In conclusion, the 19th-century Armenian national renaissance was a complex, multi-faceted, and profound phenomenon that created a new political, cultural, and educational reality, shaped modern Armenian national consciousness, and laid the ideological and organizational groundwork for the restoration of Armenian statehood in the 20th century.

Նաիրուհի Գևորգյան – Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա անվան 168 հիմնական դպրոցի պատմության ուսուցիչ: Գիտական հետաքրքրություններ՝ Գիտական հետաքրքրություններ՝ հայոց պատմություն, միջնադարյան հայ պետականություն, նոր շրջանի հայոց պատմություն, պատմության դասավանդման մեթոդիկա: nairuhi1973@mail.ru

Наируи Геворгян – Учитель истории основной школы №168 имени Католикоса Вазгена I. Научные интересы: история Армении, средневековая армянская государственность, новая история Армении, методика преподавания истории. nairuhi1973@mail.ru

Nairuhi Gevorgyan – Teacher of History at Basic School No. 168 named after Catholicos Vazgen I. Research interests: Armenian history, medieval Armenian statehood, modern Armenian history, and history teaching methodology. nairuhi1973@mail.ru

Խմբագրություն է ուղարկվել 17.01.2026թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 02.02.2026թ.

Հրապարակման է ներկայացվել 31.07.2026թ.